

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26391>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

ENKELE OPMERKINGEN OVER DE VERSIERDE
TRIERSE TERRA SIGILLATA
UIT ZWAMMERDAM, GEM. ALPHEN (Z.H.)

J. K. Haalebos

De nauwkeurige datering van de versierde terra sigillata uit Trier is nog altijd een moeilijk probleem. Historisch goed te dateren vondsten behoren tot de uitzonderingen: behalve het materiaal uit het omstreeks 190 na Chr. gebouwde castellum Niederbieber en een scherf van een door Dexter vervaardigde kom uit een kelder in de vicus van Zugmantel zijn nog slechts enkele voorbeelden bekend, die op grond van de hierbij gevonden voorwerpen enigszins te dateren zijn ¹⁾).

Het kan dus als een welkome uitbreiding van het bekende materiaal beschouwd worden, dat de door het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam tussen 1968 en 1971 in het limescastellum Zwammerdam ver-

¹⁾ F. Oelmann, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a.M. 1914, 25; H. Schönberger, *Limesforschungen* 2, 99; Ingeborg Huld-Zetsche, *Trierer Reliefsigillaten. Werkstatt I*, Bonn 1972, 72.

richte opgravingen het mogelijk gemaakt hebben om een kleine collectie Trierse sigillata-scherven samen te stellen, die naar alle waarschijnlijkheid voor 175 na Chr. in ons land geïmporteerd zijn. Tijdens deze opgravingen is een stenen vesting uit de latere jaren van de tweede eeuw blootgelegd, waaraan een Flavisch, van hout en aarde gebouwd, castellum en een militaire nederzetting uit de laat-Claudische tijd zijn voorafgegaan ²⁾).

Voor ons onderwerp is vooral het in de Flavische tijd gestichte houten castellum (periode II) van belang. Grote delen van de twee grachten van dit fort konden worden uitgegraven en in de dichtgeslibde bedding van de Rijn, die eertijds langs de voorzijde van het castellum stroomde, is een puinlaag geconstateerd, die het einde van de tweede periode aangeeft. De hieruit verzamelde ceramiek leert ons, dat dit in de zestiger of zeventiger jaren van de tweede eeuw moet worden geplaatst. Voor de late tweede eeuw kenmerkende aardewerkvormen als het bord met concave bodem Drag. 32 en de wrijfschaal met leeuwepkop Drag. 45 zijn weliswaar aanwezig maar maken slechts een zeer gering deel uit van het aardewerkassortiment van dit fort. De jongste in de destructielaag gevonden munt is een sestertius van Antoninus Pius uit 154 of 155 ³⁾). Bij de bouw van de stenen muur van periode III zijn behalve dakpannen met stempels van de exercitus Germanicus inferior, het leger in de provincie Germania Inferior, ook enkele voorzien van de naam van de stadhouder Didius Iulianus (ca. 178 na Chr.) gebruikt, die, als ze al niet de bouw-tijd aangeven, toch minstens als terminus ante quem voor de verwoesting van het houten fort en het begin van de derde periode beschouwd kunnen worden ⁴⁾).

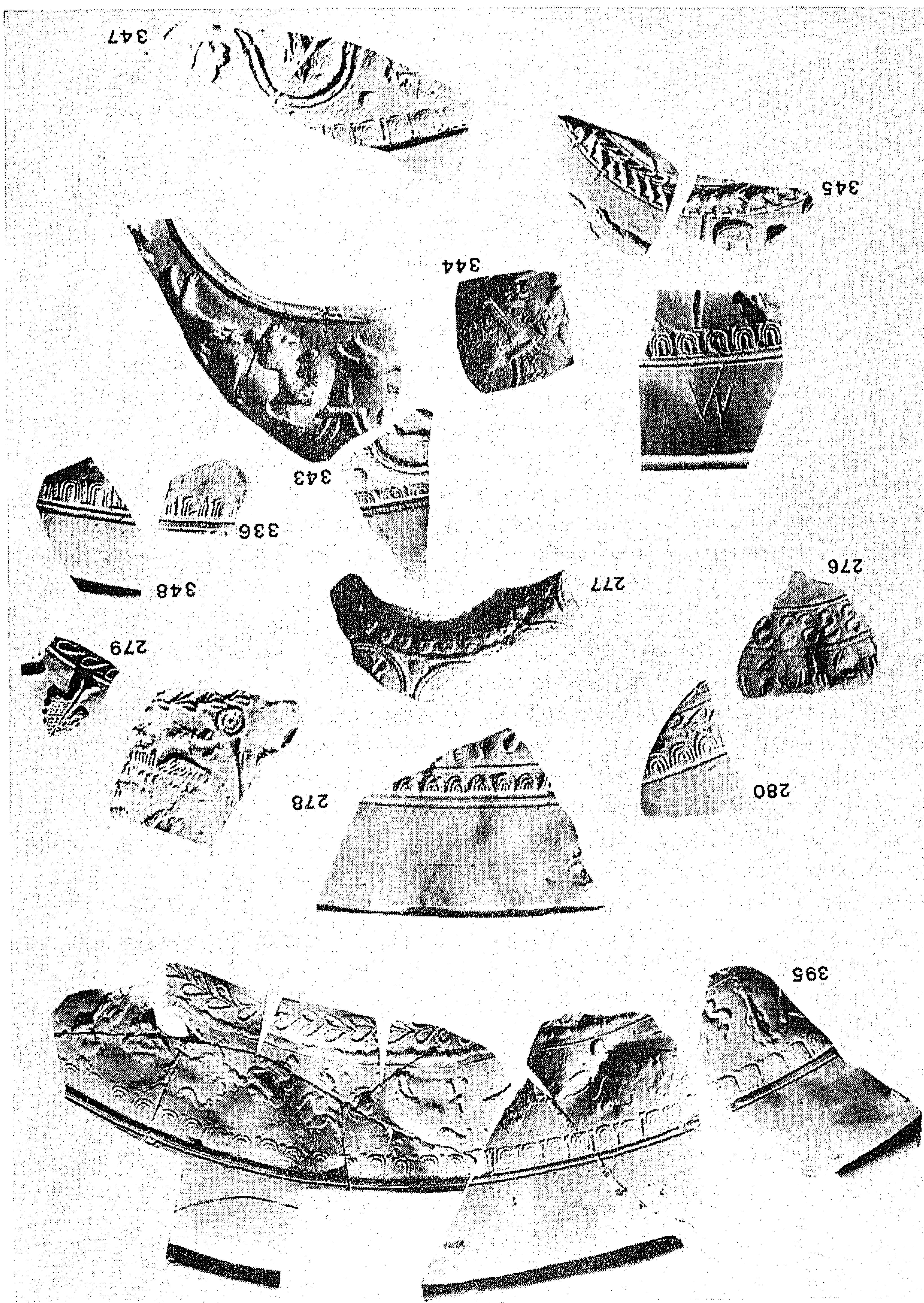
Het merendeel van de Oostgallische versierde terra sigillata uit de tweede periode is uit het pottenbakkerscentrum in La Madeleine afkomstig. Trierse produkten nemen de tweede plaats in en vormen ongeveer een kwart van de import uit het Oostgallische gebied. Uit de bekende fabrieken in Rheinzabern stamt slechts één fragment in de stijl van de pottenbakker Ianuarius II. Ook in de tijd van het stenen castellum blijft de import uit deze werkplaats opvallend gering: slechts 14 fragmenten tegenover 107 uit Trier!

²⁾ W. Glasbergen en J. K. Haalebos, Zwammerdam, Nieuwbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1968, 94—97; 1970, 53—55; 1972, 20—21; J. K. Haalebos, Opgravingen in Zwammerdam, Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken (Leids Jaarboekje) 1969, 175—180; J. K. Haalebos en J. E. Bogaers, Een schildknop uit Zwammerdam-Nigrum Pullum, gem. Alphen (Z.H.), Helinium 10, 1970, 242—249 en 11, 1971, 34—47; J. K. Haalebos, De Romeinse castella te Zwammerdam Z.H., onuitgegeven dissertatie Amsterdam 1973; M. D. de Weerd en J. K. Haalebos, Schepen voor het opscheppen, Spiegel Historiae 8, 1973, 386—397.

³⁾ Door de heer P. C. Beunder gevonden na beëindiging van het onderzoek.

⁴⁾ Vgl. voor Didius Iulianus G. Alföldy, Die Legionslegaten der römischen Rheinarmee, Epigraphische Studien 3, Köln-Graz 1967, 38, nr. 49.

afb. 1: Triëse terra sigillata uit de tweede periode van het Zwammerdamse castellum.
 Schaal ca. 1 : 3.
 Foto F. Gijbels, I.P.P.

afb. 2: Grafito op de bodem van een versierde kom in de stijl van Comitalis. Van rechts naar links lezen: LVCIVS. Foto F. Gijbels, I.P.P.

De grootste groep van Trierse sigillata uit het houten castellum is door Comitalis en zijn arbeiders vervaardigd. Dit stemt goed overeen met de door I. Huld-Zetsche voor de vormschotels van Comitalis voorgestelde datering (160—180) en maakt definitief een einde aan de opvatting, dat Comitalis de jongste pottenbakker is van de groep van Tordilo en Maiaaus⁵⁾. In de volgende periode neemt de import van zijn produkten iets af. De meest volledig bewaarde decoratie (nr. 343)⁶⁾ heeft aan de onderzijde juist boven de standring een vrijwel volledig uitgewist graffito, dat voor het bakken in de bodem van de vormschotel moet zijn aangebracht. Dit maakt het mogelijk de naam van een van de drie arbeiders, die in het bedrijf van Comitalis in Trier vormschotels vervaardigd hebben, met zekerheid tot Lucius aan te vullen. Tot nu toe was uit Ouddorp (Z.H.) en Valkenburg-De Woerd de signatuur LVCIV--- bekend⁷⁾.

Van het atelier, dat bekend staat als de tweede Trierse werkplaats (in de oudere literatuur produkten van Alpinus en waar met de eierlijst Fölzer 944) zijn slechts de oudste fasen vertegenwoordigd (A, B, D)⁸⁾.

⁵⁾ J. H. Holwerda, Arentsburg, een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg, Leiden 1923, 116; F. Oelmann, a.w. (n. 1), 28.

⁶⁾ Nummering naar de ongepubliceerde lijst van versierde terra sigillata uit Zwammerdam.

⁷⁾ W. Glasbergen, De dateering van het Romeinsche castellum op „De Woerd” bij Valkenburg Z.H., Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 26, 1945, afb. 18, 5, en Ingeborg Huld-Zetsche, Zum Forschungsstand über Trierer Relief-sigillaten, Trierer Zeitschrift 34, 1971, 239.

⁸⁾ Ingeborg Huld, Reliefsigillaten des Alpinus aus Haute-Yutz (Dép. Moselle) un die sog. Alpinus-Ware aus Trier, Trierer Zeitschrift 32, 1969, 224; en eveneens a.w. (n. 1), 89; Elisabeth Fölzer, Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen, Bonn 1913.

Niet gevonden zijn scherven uit de fase E en F (waar met de eierlijst Fölzer 944) en hoewel de hoeveelheid scherven uit de tweede Trierse werkplaats in het houten castellum gering is, kan men zich afvragen of de datering van het ontstaan van de decoraties van dit atelier tussen 140 en 165 niet al te krap is genomen en de vervaardiging van vormshotels van de latere fasen nog na 170/175 moet worden geplaatst ⁹⁾).

Van de overige vroege pottenbakkers (Censor, Dexter, Trier I) zijn in de tweede periode van het Zwammerdamse castellum geen sporen aangetroffen. Dat de vroegste Trierse produkten (Trier I) niet aanwezig zijn, behoeft ons weinig te verbazen: kennelijk heeft Trier in de beginperiode van de pottenbakkerijen daar weinig naar Zwammerdam en Nederland in het algemeen geëxporteerd. Zo zijn in Zwammerdam slechts vijf scherven uit dit vroege atelier gevonden (decoraties B 59, C 9, C 13, C 36, C 92); zonder enige twijfel is zeker één stuk (nr. 274) een veel latere afvorming. Zoals immers bekend bleven vele vormshotels in Trier tientallen jaren in gebruik en konden zelfs vormshotels van het oudste atelier nog tussen het pottenbakkersafval uit de derde eeuw worden aangetroffen. Anders staat het met Censor en Dexter. Hoewel er uit periode II geen scherven in hun eigen stijl bekend zijn, is de door hen beïnvloede groep pottenbakkers toch door een halve kom vertegenwoordigd, die in vele scherven gebroken uit de puinlaag in de Rijnbedding te voorschijn kwam. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat deze groep, die volgens Huld-Zetsche pas omstreeks 190 na Chr. met haar produktie is begonnen, in werkelijkheid al vroeger en wel nog tijdens de werkzaamheid van Censor en Dexter (160—185/190) aan het werk is geslagen. Tegen overname van motieven en beïnvloeding nog tijdens het bestaan van een atelier behoeft men m.i. geen al te grote bezwaren te hebben.

Wanneer men de vroege datering van deze pottenbakkersgroep als juist accepteert behoeft ook de aanwezigheid van een scherf met een door Amator gebruikte eierlijst (nr. 403) weinig verwondering te wekken. Door Huld-Zetsche is deze tot dezelfde generatie als de direct van Censor afhankelijke pottenbakkers gerekend, die zij tussen 190 en 210 dateert. Aangezien één van hen — Criciro — een figuurstempel van Amator in verminkte vorm verder gebruikt, zal deze laatste wel als een van de oudste pottenbakkers uit deze periode beschouwd mogen worden ¹⁰⁾).

⁹⁾ Ingeborg Huld-Zetsche, a.w. (n. 7).

¹⁰⁾ Vgl. hiervoor het hert Fölzer 622: gaaf op de scherf zw.960.c (Amatorstijl; eierlijst F 952, decoratie verwant met Fölzer, pl. 20, 5) en met afgebroken gewei op Criciro-produkten als H. Schönberger — H.-G. Simon, *Die mitteltkaiserzeitliche Terra sigillata von Neuss, Novaesium II*, Berlin 1955, nr. 289A, en Fölzer, pl. 17, 20.

Lijst van Trierse versierde terra sigillata uit het houten castellum Zwammerdam (periode II)⁶⁾:

A. Produkten van de tweede werkplaats.

276. Rijn, puinlaag. Vgl. Arentsburg¹¹⁾, afb. 85, 35. Huld-Zetsche, decoratie A 32¹²⁾.
277. Gracht. Dezelfde decoratie als Morren, Zwammerdam¹³⁾, nr. 118. Huld-Zetsche, fase A.
278. Gracht. Eierlijst Fölzer 956 op een voorgeritste lijn. Indeling door het snoer Fölzer 932 met de rozet Fölzer 838. Vierspan vgl. Arentsburg, afb. 83, 28; leeuw Fölzer, pl. 22,2; blad Fölzer, pl. 23,9. Huld-Zetsche, decoratie B 6.
279. Fundering van de stenen vestingmuur van periode III. Boompje Fölzer 772; fries van blaadjes Fölzer 907. Goede, hard gebakken scherf met glanzend rode deklaag. Huld-Zetsche, decoratie D 33.
280. Gracht. Eierlijst als Fölzer, pl. 21, 1. Blaadjes Fölzer 907. Huld-Zetsche, decoratie D 46.

B. Comitialis.

343. Gracht. Eierlijst Fölzer 941. Vgl. een zeer verwante „Comitial” gesigioneerde kom uit Middelburg: J. v. d. Berg, *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd te Middelburg*, Westerheem 16, 1967, 93. Vgl. voor het hert de door Comitialis gesigioneerde scherf Zwammerdam nr. 354. Tegen de standring aan een graffito ante cocturam LVCIVS.
344. Rijn, puinlaag. Sterk met 343 verwante decoratie. Man Fölzer 517, en beer als Niederbieber¹⁴⁾, pl. 8, 12; blad Fölzer 762.
345. Gracht. Eierlijst als Arentsburg, afb. 84, 10—16. Indeling door zware parellijsten; kop Gard¹⁵⁾, afb. 12, 1; pelta als Arentsburg, afb. 84, 10; fries Gard, afb. 12, 7; vgl. voor de zeemonsters Gard T. 134—135 en de zeer verwante decoratie ORL B 8 (Zugmantel)¹⁶⁾, pl. 26, 1.
346. (Niet afgebeeld). Vicus, periode II? Eierlijst als 345. Zuiltje vgl. Butzbach¹⁷⁾, nr. 1330.
347. Gracht. Diana Fölzer 478 in een golvende bladrank, vgl. J.-J. Hatt, *Gallia* 20, 1962, 483 en afb. 5 (Daspich-Ebange).
384. Gracht. Eierlijst Fölzer 941. Kop waarschijnlijk van de man Fölzer 517.

¹¹⁾ J. H. Holwerda, a.w. (n. 5).

¹²⁾ De decoraties zijn aangegeven met de nummers uit de nog ongepubliceerde katalogus van de tweede Trierse werkplaats, die door I. Huld-Zetsche voorbereid wordt. Voor haar hulp bij de bewerking van de Trierse sigillata uit Zwammerdam ben ik haar ten zeerste erkentelijk.

¹³⁾ C. G. A. Morren, *Terra sigillata van de Romeinse nederzetting bij Zwammerdam*, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 1957—1958, 54—76.

¹⁴⁾ F. Oelmann, a.w. (n. 1).

¹⁵⁾ L. Gard, *Reliefsigillata des 3. und 4. Jahrhunderts aus den Werkstätten von Trier*, ongedrukte dissertatie Tübingen 1937.

¹⁶⁾ *Der Obergermanisch-Rätische Limes des Römerreiches*.

¹⁷⁾ G. Müller, *Das Lagerdorf des Kastells Butzbach*, Berlin 1968.

C. Door Censor beïnvloede pottenbakkers.

394. (Niet afgebeeld). Gracht. Eierlijst Fölzer 945.

395. Rijn, puinlaag. Eierlijst Fölzer 945. Indeling door de vaas met plant Fölzer 725 (ook op de door Dexter gesigioneerde scherf Zwammerdam, nr. 370); leeuw Fölzer 584; vgl. voor het hert Fölzer, pl. 19, 2; jager Fölzer 546 (vgl. ook Novaesium II, 16, 286)¹⁸⁾; kleine leeuw Fölzer 595 en staande figuur Fölzer 482. Strooiornamenten: vaas Fölzer 980 (vgl. de door Censor gesigioneerde scherf Zwammerdam, nr. 376), medaillon Gard M 2 en het s-vormige ornament als Fölzer, pl. 17, 17. Fries van blaadjes Fölzer 907 met parellijst Fölzer 917.

D. Amator.

403. (niet afgebeeld). Gracht. Eierlijst Fölzer 952, door Gard zonder duidelijke argumenten aan Tordilo toegewezen, vgl. een door Amator gesigioneerde kom met deze eierlijst uit Roomburg (J. E. Bogaers, Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1962, 194).

E. Maiaaus of Comitialis ?

336. Rijn, puinlaag. Eierlijst Fölzer 941.

Overzichtstabel van de Trierse versierde terra sigillata in Zwammerdam ¹⁹⁾.

	Periode II	Periode III	Totaal (+ losse vondsten en de verzameling De Raaf ¹³⁾)
Trier I		3	6
Trier II	5	32	64
Maiaaus e.a.		7	15
Comitialis	6	8	27
Dexter		4	11
Censor		2	5
Door Censor beïnvloede pottenbakkers	2	15	29
Amator	1	7	11
Tordilo e.a.		4	6
Atillus-Pussosus		6	7
Afer		11	18
Dubitatus			1 ?
Niet toe te wijzen	1	8	15

¹⁸⁾ H. Schönberger — H.-G. Simon, a.w. (n. 10).

¹⁹⁾ Bijgewerkt tot het einde van de opgraving van het castellum. De opgraving van de schepen in de Rijnbedding brengt essentiële veranderingen doordat daar scherven van door Primanus gefabriceerde kommen te voorschijn gekomen zijn.